

Кіосов Дмитро Дем'янович,

здобувач PhD,

кафедра історії та філософії

Бердянського державного педагогічного університету

orcid.org/0000-0002-2336-3766

kiosov.d.97@gmail.com

КІНОТЕАТРИ В СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРИ МІСТ-ПОРТІВ ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті проаналізовано процеси трансформації дозвілля в портових містах Північного Приазов'я на початку ХХ століття. Це період, коли суспільство переживало значні зміни як у технологічній, так і в культурній сферах, що відобразилося і на формах розваг та дозвілля.

У статті ретельно розглянуто динаміку змін у формах та змісті розваг, зосереджено увагу на впливі модернізаційних процесів на традиційну культуру дозвілля міських громад. Питання створення та розвитку кінотеатрів виявляється особливо важливим у цьому контексті, оскільки саме кінематограф став одним із символів технологічного прогресу та новаторського підходу до розваг.

Розглядаючи трансформацію дозвілля, автор ретельно досліджує роль земств у формуванні святкового простору міст, що створює особливу атмосферу для розважальних заходів. Велику увагу приділено взаємодії між традиційними та новими формами розваг у соціокультурному просторі, що відображає глибокі соціальні та культурні зміни, які відбувалися в регіоні.

Крім того, в статті досліджено економічну динаміку міського життя на початку ХХ століття через призму змін у розважальній індустрії та культурному споживанні. Розвиток кінематографічної галузі та зростання кількості кінотеатрів у містах Північного Приазов'я свідчать про активну еволюцію розважального сектору та зміни в споживчому підході мешканців.

Дане дослідження пропонує аналізувати роль кінематографа у формуванні міського простору, соціальних практик та культурних норм у той період. Ураховуючи специфіку міст-портів як центрів економічного та культурного обміну, дослідження ставить перед собою завдання розкрити, як кінотеатри стали важливим елементом цієї культурної динаміки.

Таким чином, у конкретному контексті портових міст Північного Приазов'я аналіз трансформації дозвілля стає ключовим для розуміння широкого контексту соціокультурних змін, що відбувалися в цих регіонах у період інтенсивного технологічного та культурного розвитку.

Ключові слова: міста-порти, Північне Приазов'я, кінотеатр, розваги, дозвілля, модернізація, електротеатри.

Kiosov Dmytro,

Postgraduate student,

Department of History and Philosophy

Berdynsk State Pedagogical University

orcid.org/0000-0002-2336-3766

kiosov.d.97@gmail.com

CINEMAS IN THE SOCIOCULTURAL SPACE OF NORTHERN AZOV PORT CITIES AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

The article analyzes the leisure transformation processes in the port cities of Northern Azov at the beginning of the 20th century. This period witnessed significant societal changes in both technological and cultural spheres, which were reflected in the forms of entertainment and leisure.

The article thoroughly examines the dynamics of changes in the forms and content of entertainment, focusing on the impact of modernization processes on the traditional leisure culture of urban communities. The issue of creating and developing cinemas emerges as particularly important in this context, as cinema itself became a symbol of technological progress and an innovative approach to entertainment.

In examining the transformation of leisure, the authors meticulously investigate the role of local self-government bodies in shaping the festive space of cities, which creates a special atmosphere for recreational events. Special attention is paid to the interaction between traditional and new forms of entertainment in the sociocultural space, reflecting profound social and cultural changes occurring in the region.

Furthermore, the article explores the economic dynamics of urban life at the beginning of the 20th century through the lens of changes in the entertainment industry and cultural consumption. The development of the film industry and the increase in the number of cinemas in the cities of Northern Azov testify to the active evolution of the entertainment sector and changes in the consumer approach of residents.

This study proposes to analyze the role of cinema in shaping urban space, social practices, and cultural norms during that period. Considering the specificity of port cities as centers of economic and cultural exchange, the research aims to uncover how cinemas became a significant element of this cultural dynamic.

Thus, in the specific context of Northern Azov port cities, the analysis of leisure transformation becomes key to understanding the broader context of sociocultural changes that took place in these regions during a period of intensive technological and cultural development.

Key words: port cities, Northern Azov, cinema, entertainment, leisure, modernization, urbanization.

На початку ХХ століття дозвілля та розважальні простори відігравали значну роль у містах Північного Приазов'я, формуючи соціальну та культурну структуру того часу. У міру того, як міські центри зазнавали швидкої індустріалізації та урбанізації, способи, якими люди проводили дозвілля, еволюціонували, відображаючи мінливу динаміку суспільства. У дослідницькій статті розглядається роль кінотеатрів у соціокультурному просторі міст – портів Північного Приазов'я, що висвітлює види діяльності, які забезпечували відпочинок і розваги для мешканців цього регіону. З огляду на історичний контекст і суспільні впливи того часу метою статті є дослідити, як дозвілля вплинуло на загальну якість життя в Північному Приазов'ї, та як воно відображало цінності та прагнення людей, що живуть у цих містах. Завдяки аналізу кінотеатрів як форми дозвілля та розважальних просторів дослідження має забезпечити всебічне розуміння культури дозвілля, яка процвітала в Північному Приазов'ї в цей трансформаційний період.

Аналізу та характеристиці розважальних просторів, а саме кінотеатрів, сприяє статистична інформація, викладена в праці Бориса Родкіна «Альманах-довідник 1914 р.»: Бердянськ (Таврійська губернія), 40 000 мешканців, кіносцена: «Шантаклер»; кіно: «Модерн» та «Аполло». Афішні стовпи Блейхера (Родкін, 1914, с. 230), Маріуполь (Катеринославщина), 60 000 мешканців. Кіносцена: «Ілюзіон», «Чари»; друкарні: три афішних стовпи (Родкін, 1914, с. 267).

Авторитетність і детальність викладу матеріалу в альманаху-довіднику Родкіна можна

піддати сумнівам, адже в періодиці того часу існує інша характеристика, ось, наприклад, авторитетний журнал «Сине-фоно», що в більшості був присвячений саме кінематографу та кінотеатрам, зазначає у своєму 1-ому номері за 12.10.1913 р., що Бердянськ з населенням понад 40 тисяч чоловік має натеper 3 електротетатри, що функціонують (улітку працює 4-й кінематограф у саду А. Гурскаго) – «Модерн» «Шантеклер» і «Аполло».

Згідно з описом у журналі, найменшим, але найбільш відвідуваним та найулюбленишим серед публіки, був театр «Модерн», який мав 270 місць, ураховуючи 3 ложі. На той час цей театр із власного освітлення переходить на міське центральне, причому тепер фойє і зал живляться зі станції, а апаратна будка і дугові ліхтарі на вулиці живляться енергією від власної станції (двигун «Пате» на 9 сил). «І це тільки поки що, потім весь театр перейде на міське освітлення. Демонстраційний апарат «Пате № 2». Екран полотняний (піднімається), але просякнутий якимось складом (секрет театру), що й посилює яскравість картин. При театрі у дворі є досить пристойне літнє приміщення, розраховане приблизно на 600 місць. Керуючим у цьому театр є А. Штейнпресс, який, вміло ведучи справу, змушує публіку найчастіше бувати в «Модерні». Музична ілюстрація картин – піаніно та скрипка».

«Театр «Аполло» має 280 місць разом із чотирма ложами. Електростанція своя (двигун Отто Дейтц на 10 сил). Апарат «Пате № 2» (причому проєкція картин проводиться збоку через отвір у боковій капітальній стіні, чого немає в інших театрах). Екран також полотняний, що

піднімається, за екраном влаштована маленька сцена для номерів (те саме в «Модерні»). Картини ілюструються піаніно, грає відомий у місті артист Калтик'ян, дуже і дуже непоганий піаніст. Театр «Аполло» також має літне приміщення місць на 350–450.

Театр «Шантеклер» є найбільшим та найкрасивішим театром у місті. У ньому місць 550, враховуючи в тому числі й 6 лож. Екран такий самий, як і в інших театрах. Позаду екрана влаштована досить непогана сцена, що служить для номерів, спектаклів та іншого. Апарат «Пате № 2». Ілюстрація картин – піаніно та скрипка. Літнім приміщенням театру «Шантеклер» служить театр «Буфф», що знаходиться поряд із театром «Аполло». Театр «Шантеклер» на літо закривається. Апарат, екран – усе це з настанням літа переноситься із «Шантеклера» в «Буфф». Місць у цьому театрі 450, при великому напливі публіки тут ставляться приставні лавки, так що кількість місць збільшується до 650. Приміщення в Буфф дуже пристойне, причому все крите, що і представляє велику зручність у разі негоди. (В інших театрах нависи відсутні, й коли йде дощ, публіці доводиться рятуватися до зимового приміщення, де сеанс продовжується). При «Буффі» є маленький садок, якщо можна назвати садом цей гарний прохід до театру.

Кінематограф у саду А. Гурського – цей «Ілюзіон» працює лише влітку і служить для залучення публіки до саду, де, окрім демонстрації картин, є ще інші розваги. (У цьому саду знаходиться літній театр). Місць у цьому кінотеатрі близько 75. Екран полотняний, за екраном знаходиться відкрита сцена для виступу різноманітних артистів та показу номерів (номери в саду постійно). Апарат «Гомон». Картини тут проходять старі, але досить пристойні. Наразі театри прокат беруть у таких контор: «Модерн» та «Аполло» у Спектора, «Шантеклер» у Харитонова» (Сине-фоно, 1913, с. 30).

«Ураховуючи таке зацікавлення місцевих до цього саду, який діяв тільки в літній сезон, що, за описом кореспондентів, зазвичай починається з 1 травня; у цей час відчинялися двері саду та театру Гурського; сад і тепер був відкритий 1-го травня, з кінематографом та симфонічним оркестром Л. Златковського; театр же залишився вільним, і лише з 20 травня бердянці отримали можливість послухати оперу

Медведева, яка гастролює тепер на півдні, але оскільки опера для бердянців – рідкісний гість, публіка охоче наповнювала театр, добре знаючи, що це, мабуть, єдина нагода послухати оперу в Бердянську. Матеріальний успіх хороший (Рампа и жизнь, 1912, № 24, с. 16).

«Згодом театр «Шантеклер» 1 лютого 2014 перейшов у володіння нових господарів – Островського, Брікера та пана Луцького. Театр «Аполло» залишився у володінні колишніх власників пана Ротмана та Хаїмовського. Нова дирекція театру «Шантеклер» усіх колишніх службовців залишила на своїх місцях. Аполло стали брати картини від контори Харитонова (раніше брав у Спектора). «Шантеклер» – від Спектора (раніше від Харитонова). Ця зміна відбулася за обопільною угодою. – 31 січня ввечері в земській управі демонструвався Бернсоном «Шкільний кінематограф» системи «Пате». Обладнання апарату, бромосрібний екран, все це дуже сподобалося земцям» (Сине-фоно, 1914, № 11, с. 39).

Дослідники В. Михайличенко, Є. Денисов та М. Тишаков описують характер приналежності та локаційну характеристику і зазначають, що наприкінці XIX ст. Г. Карастоянов збудував на Азовському проспекті будівлю, на другому поверсі якої розташувався готель «Марсель». На першому поверсі на початку XX ст. розташувався кінотеатр «Гігант» із літнім театром у прилеглому до нього дворі. У 1910 р. Г. Карастоянов продав нерухомість голові Спілки кредитних товариств Бердянського повіту Юхимові Архиповичу Іванченку (Михайличенко, Денисов, Тишаков, 2010, с. 165).

На рубежі XIX та XX ст. О. Єзрубільський збудував двоповерховий будинок на розі Біржового проспекту та вулиці Гоголівської, в 1912 р. прибудувавши до нього крило, що виходило на Гоголівську. Другий поверх будівлі, що виходила вікнами на Біржовий проспект, займав готель «Брістоль». Північний торець будівлі орендував синематограф «Модерн». Вхідний квиток для дітей коштував 5 копійок, для дорослих – 10 копійок. (Михайличенко, Денисов, Тишаков, 2010, с. 167–168).

На початку XX ст. у Бердянську діяв синематограф «Буфф». 1912 р. він орендував частину двору домоволодіння Костянтинових на Слов'янській вулиці. Частину території цього ж домоволодіння в 1913 р. орендував цирк

«Лапіадо», який влаштував тут тимчасову криту дерев'яну будівлю (Михайличенко, Денисов, Тишаков, 2010, с. 49).

Через неповну джерельну базу в цих авторів утрачено кінотеатр «Аполло», але в нашому дослідженні ми зробимо спробу максимально використати доступну натепер інформацію.

Щодо характеристики в журналі «Сине-фоно» Маріупольських кінотеатрів, то її мало, зазвичай публікувались кінострічка, але опису будівель на сторінках не було. Скоріше за все, це пов'язано з тим, що це видання дуже часто шукало кореспондентів з різних міст, і, на жаль, їх на той період не знайшлося, що підтверджується оголошенням на звороті журналу в розділі «Пошук кореспондентів». Ось, наприклад, у журналі за 01.03.1914 р. написано: «Втрачені зв'язки з кореспонденціями з таких міст: Керч, Георгієвськ, Кременчук ... Маріуполь. Редакція вибачається перед кореспондентами зазначених міст і покійно просить у своїх подальших повідомленнях відновити втрачену кореспонденцію» (Сине-фоно № 11, 2014, с. 28).

Натомість редакцію журналу не обійшло менше місто Ногайськ, якому присвячено декілька публікацій у «Сине-фоно». Місто, що знаходилося біля Бердянська, сильно поступалось у культурних розвагах, але все ж таки публіка була рада відкриттю кінотеатру, хоча сеанси не дуже користувались попитом.

Відомим є факт, що на початку ХХ ст. на правому березі річки Обіточної стараннями місцевого міського голови Ногайська К. Звороно було повторно закладено міський садок. Була там і човнова станція, а у вихідні грав духовий оркестр. Також у 1913 році на території міського саду функціонував електротئاتр «Шантеклер» пана Олешкевича, є схожість назв із Бердянським кінотеатром, чи це запозичення, чи ні, важко судити. Про цю дивину прогресу ми дізнаємося з трьох невеликих нарисів Астраханського в журналі «Сине-фоно» у №№ 2, 5–6 та 11. Фактично це історія про появу першого кінотеатру в м. Ногайську на початку ХХ століття та про всі труднощі, з якими стикається в провінційному містечку його власник.

«У Ногайську функціонує один електротئاتр «Шантеклер» пана Олешкевича. Але працює досить слабо, виною – поганий стан справ. Цього року в місті та й у всьому повіті. Навколо хлібороби, цього року врожай поганий – отже,

грошей немає. У цьому місті публіки інтелігентної досить мало, яка би підтримувала ілюзії в будні своєю присутністю, що буває в інших містах. Та публіка тут одна, що цього дня була, та й завтра буде. Мені здається, справи б театру «Шантеклер» пішли б набагато краще, якби були знижені ціни. Важко доводиться ще театру з афішами. Вони йдуть через Бердянськ, бо залізниця до Ногайська немає. Від Ногайська до Бердянська бездоріжжя, бруд...» (Сине-фоно № 2). Місто Ногайськ (Бердянського повіту). пан Олешкевич, власник театру «Шантеклер», зняв в оренду літній сад, де й передбачається влаштувати влітку кінематограф (Сине-фоно, № 5–6).

Як бачимо, інформація мозаїчна, але саме звідси ми дізнаємося, що на літній період власник кінотеатру на свій страх і ризик вирішив зняти в оренду літній садок з метою проведення кіносеансів. Про те, наскільки ця ідея була успішною, можна зрозуміти з останньої публікації, що пов'язують Ногайськ та кінотеатр в цей період: «...Останнім часом справи кінематографа «Шантеклер» сильно похитнулися (хоча й раніше їх не було), збори досягли того мінімуму, яких майже ніколи не буває в інших електротейтрах. Дійшли до 2 р. 80 к. – 5 рублів на вечір. У такий збитковий сезон інший електротейтр давно закритися б. Але це лише крапля в морі, бо цьому передувала порожня каси протягом 6 місяців. Що погіршує роботу місцевого електротейтра, так це, безумовно, невідгідні умови оренди приміщення. Місто і сам театр «Шантеклер» належать Ногайському Громадському Збору, яке включило в умову як колишньому власнику Упковському, так і теперішньому пану Олешкевичу дуже невідгідні зобов'язання оренди. У такому містечку, як «Ногайськ», важко щось взяти в будні. Публіки немає в будні майже абсолютно. А у свята набирається хоч якась публіка. Наразі театр «Шантеклер» не працює. Робітники розраховані» (Сине-фоно, № 11). Як бачимо, кінцівка сумна, але очевидна. На початку 1914 року кінотеатр «Шантеклер» припинив своє існування. Економічна ситуація та незручність розташування поставили крапку на просуванні кінокультури в маси в такому місті, як Ногайськ.

Трохи інша ситуація розгорталась в ще меншому населеному пункті – у селі Чернігівка Бердянського повіту. «Місцевий кінематограф

«Ілюзіон» за свята зробив дуже великі збори. Ходять чутки, що тут хтось збирається відкрити ще один кінематограф, для Чернігівки це буде дуже багато» (Сине-фоно, 1914, № 9, с. 19). Більше записів у журналі стосовно «Ілюзіону» Чернігівки не було.

У контексті розвитку кінотеатрів в м. Маріуполь дослідниця Ірина Пономарьова в рамках міжнародного проекту “Black Sea Project” у своїй розвідці зазначає, що в Маріуполі було п'ять кінотеатрів. Перший кінотеатр «Ілюзіон» був організований С. Подільським. У той час, коли ідея кінотеатру ще не була повністю сформована, проєкції фільмів уже привертати увагу глядачів у концертному залі готелю «Континенталь». Однак це не було єдиним місцем, де мешканці могли насолоджуватися кіно. На вулиці Катеринській уже існували кінотеатри з екзотичними назвами, такими як «XX століття», «Одіон», «Ампір» та «Прогрес», які також належали С. Подільському. Фільми, що привозилися з Франції, використовувалися для заповнення репертуару завдяки зусиллям видатного організатора кінопромисловості, Олександра Олексійовича Ханжонкова, який також був відомий як режисер та сценарист у Росії. У 1906 році він заснував компанію під назвою Торговий дім «О. Ханжонков і К°», спеціалізовану на виробництві та прокаті кінофільмів. Діяльність кіноательє Ханжонкова принесла численні досягнення російській кінематографії, серед яких – перший повнометражний фільм у Російській імперії «Оборона Севастополя», що знято в 1911 році за участю Василя Гончарова.

Перші кінотеатри для робітників Маріуполя розпочали будувати в 1908 році на території двох металургійних заводів – «Провіданс» і «Нікополь-Маріупольське товариство». Для організації кіносеансів були збудовані прості споруди на заводському базарі. У 1908 році Міська Дума надала дозвіл панам Еберту і Погостіну на встановлення кінематографа на території заводської колонії «Нікополь-Маріупольського Товариства» на термін три роки за орендну плату в розмірі 150 рублів щорічно (Смета доходів за 1910 год и расходов г. Мариуполя, 1911, с. 30).

Однак через низку обставин кінотеатри не могли продовжувати свою роботу. Так, у 1914 році Міська Управа Маріуполя подала цивільний позов до власника кінотеатру на

заводському базарі через невнесення орендної плати. Після розгляду цієї справи повітовий суд виніс рішення про знесення кінотеатру у випадку невідшкодування заборгованості перед міською управою. (Постановление о сносе синематографа. Мариупольская жизнь, 1914). Водночас у 1911 році було розглянуто пропозицію губернатора Катеринославської губернії щодо встановлення обов'язкових стандартів та вимог до кінотеатрів.

Довідник «Вся Катеринославська губернія. 1913 рік» фіксує такі події, як кінематографічні сеанси, зокрема в кінотеатрах “XX” і «Одеон», де було представлено картину «Камо грядеши» за романом Р. Сенкевича.

У розрізі регулювання місцевою владою важливо зазначити, що це була класична складова частина: заборони, обмеження, висока орендна плата й інші регуляції дуже часто працювали на погіршення стану кінотеатрів. Наприклад, театру «Шантеклер» у Бердянську поліцейською владою часто заборонялись до демонстрації стрічки, таке обмеження згадується в журналі «Обозрение театров» за 20 лютого 1915 р.: «Картину за романом Вороніної – заборонено. Зміст картини було визнано аморальним!» (Обозрение театров, 1915, № 2680, с. 10). Місцевим поліцейським управлінням отримано циркуляр від губернатора (із Сімферополя), який і забороняє виступ різноманітних номерів у кінематографах. Цей циркуляр дійсний до особливого дозволу (з боку губернської влади). Виступ атракціонів у місцевих кінотеатрах, що почався, мав припинитися (Рампа и жизнь, 1915, № 43, с. 14). Треба визначити й позитивні моменти, наприклад: «Бердянська земська управа знаходить здійснення кінематографічних читань для народу дуже бажаними, визнаючи за кінематографом, за відповідного підбору стрічок, визначну роль у культурному та виховному розвитку народних мас. Розроблення деталей з цього питання, на думку управи, має бути доручено особливій нараді при губернському земстві» (Сине-фоно, № 2, 1913, с. 24)

На 1916 р. розвиток кінотеатрів зупинився, що було описано в журналі «Театр и искусство» як занепад кінематографічної справи в провінції. «Сине-фоно» зупиняється на долі малих кінотеатрів, в яких криза, що тривала в тоді в кінематографії, була особливо чутлива.

Надмірне зростання цін на все, без винятку, предметів кінематографії, одного боку, та дія театрального податку на квитки – з іншого, призводить до масових продажів малих кіно-театрів. «З опитувань багатьох власників малих кінотеатрів з'ясовується ще й та обставина, що останнім часом дуже зросла ціна на прокат картин. Ті картини, що коштували місяць тому 30–40 руб., нині віддаються не менше 40–60 руб. за пів тижня. Деякі прокатні контори стали недоступними за своїми цінами дрібним театрам. Що кінематографічна справа знаходиться натепер у занепаді, показують найкраще

цифри. Так, за останні два роки закрито цілу низку малих театрів і не споруджено в прямому сенсі жодного. Якщо ж зараз і в найближчому майбутньому буде споруджено п'ять великих театрів, то з початком дії цих театрів закриється понад десяток малих театрів» (Театр и искусство, 1916, № 29).

Приватні кінотеатри проіснували до кінця 1919 року, коли відповідно до декрету радянського уряду кінопромисловість було передано у ведення наркомату освіти, внаслідок чого їх було націоналізовано. У місті ними стала відома фотокіносекція відділу народної освіти.

Список використаних джерел:

1. Михайличенко, В., Денисов, Е., Тишаков, Н. (2010). Бердянск. Взгляд через столетия. Бердянск: Південна зоря; Запорожье: Дикое Поле. 448 с.
2. Обзорение театров (1915). 20 февраля. № 2680. С. 10.
3. Постановление о сносе синематографа. *Мариупольская жизнь: общественная, политическая и литературная газета*. Мариуполь, 1914. 6 января (24 декабря).
4. Рампа и жизнь. (1912). № 24. С. 16.
5. Рампа и жизнь. (1915). № 43. С. 14.
6. Родкин, Б. С. (1914) Альманах-справочник: Вся театр.-муз. Россия. 1914–1915: Справ. сост. Б. С. Родкин / Под ред. Петра Южного. Петроград: Муз.-театр. изд-во Н. Давингоф и К, № 184. 400 с., 10 л. ил.; 19.
7. Сине-фоно (1914) 01.03.1914. С. 39.
8. Сине-фоно (1914) 01.02.1914. С. 19.
9. Сине-фоно (1913) 26.10.1913. С. 24.
10. Смета доходов за 1910 год и расходов г. Мариуполя на 1911 г. (с приложениями). Мариуполь: Электро-типогр. Бр. Гольдрин, 1911. С. 30.
11. Театр и искусство (1916). № 29.

References:

1. Mikhailichenko, Viktor, Denisov, Yevgenii, Tishakov, Nikolai. (2010). Berdyansk. Vzglyad cherez stoletiya [Berdyansk. A look through the centuries]. Berdyansk: Pivdenna zorya; Zaporozhe: Dikoe Pole. 448 s.
2. Obozrenie teatrov (1915). [Theater review] 20 fevralya. № 2680. s.10.
3. Postanovlenie o snose sinematografa [Decree on the demolition of the cinema]. Mariupolskaya zhizn: obshchestvennaya, politicheskaya i literaturnaya gazeta. Mariupol, 1914. – 6 yanvary (24 dekabrya).
4. Rampa i zhizn [Ramp and life]. (1912) № 24. s.16.
5. Rampa i zhizn [Ramp and life]. (1915) № 43. s.14.
6. Rodkin, Boris Solomonovich. (1914). Almanakh-spravochnik: Vsya teatr.-muz [Almanac-directory: All theater music]. Rossiya. 1914–1915: Sprav. sost. B.S. Rodkin / Pod red. Petra Yuzhnogo. – Petrograd: Muz.-teatr. izd-vo N. Davingof i K°, 184, 400 s., 10 l. il.; 19.
7. Sine-fono (1914) 01.03.1914. s. 39.
8. Sine-fono (1914) 01.02.1914. s. 19.
9. Sine-fono (1913) 26.10.1913. s. 24.
10. Smeta dokhodov za 1910 god i raskhodov g. Mariupolya na 1911 g. (s prilozheniyami) [Estimates of income for 1910 and expenses of the city of Mariupol for 1911 (with appendices)]. Mariupol: Elektro-tipogr. Br. Goldrin, 1911. S. 30.
11. Teatr i iskusstvo [Theater and art]. (1916), № 29.